

Damjana Fortunat Černilogar

MATERIALNE OSTALINE SOŠKE FRONTE NA TOLMINSKEM

Tolminsko je razen po svojih izjemnih naravnih lepotah znamenito tudi po burni zgodovini: beneško-avstrijskih vojnah, tolminskih puntih, soški fronti. Trdno mesto pa ima tudi v slovenski umetnosti, saj je le redkokatera slovenska dežela v dela svojih pesnikov, pisateljev, skladateljev in likovnih umetnikov vtisnila tako močen pečat. Način življenja prebivalcev Tolminske, zgodovinski dogodki, boj za staro pravdo in narodno samobitnost, delovanje njegovih znamenitih sinov, vse to je deželici ob Soči zapustilo značilne kulturne in zgodovinske spomenike.

S pričujočim tekstom želim opozoriti na do nedavnega nepravilno vrednoteno dediščino soške fronte. Tudi za spomeniško službo ta dediščina ni bila zanimiva. Zgodovinska veda si je namreč v njej le počasi utirala pot. Marsikak objekt se je zdel strokovnjaku - zgodovinarju pomemben, čeprav je šlo za umetnostno manj zanimive ali celo nezanimive objekte, ki pa so vendar dokument o določenem razvoju in dogajanju v preteklosti. Tako se je dediščina soške fronte zelo pozno uvrstila v sklop kulturne dediščine.

Na Tolminskem je prav dediščina 1. svetovne vojne izjemno bogata in zajema lokacije hujših bojev, ohranjene dele bojišča in zaledja, ohranjene primere vojaške epigrafike (plošče), ohranjene dele visokogorskih vojaških pokopališč (redkost) in vojaških pokopališč v dolini, lokacije lazaretov (vojaške bolnišnice), spomenike, kapelice (vojaška cerkvena arhitektura) itd.. Zlasti njen visokogorski svet, kjer so deli bojišča še dobro ohranjeni, pomeni izjemnost. Dolinski predeli, kjer je potekala soška fronta, pa so precej degradirani in neavtentični.

Priprave na vojno so se na obeh straneh začele že pred samim začetkom vojne. Izoblikoval se je obrambni sistem, ki se je med vojno, zlasti v letih 1916 in 1917, izboljševal in dopolnjeval. Osnova so bili strelski jarki, ki so sledili frontni liniji. Kopali so različno globoke enojne jarke (največkrat okrog 0,5 do 1 m), na sprednjem robu obložene s kamenjem, pomešanim z zemljo. 15-30 m pred jarki je bila razpeta bodeča žica. Ponekod je bila pripeta na kole, ponekod pa samo povlečena po zemlji ali pa so bili

postavljeni le navoji žice. Ponekod so bile v jarkih vdolbine, pokrite s hlodi, kamenjem in zemljo, namenjene shranjevanju municije, predvsem stražarskim opazovalnicam in telefonu. Sčasoma so jarke poglobili in jih zavarovali z nametano bodečo žico, z zaledjem pa jih povezovali z jarki - hodniki, ki so služili za prihode rezerve, odnašanje ranjencev in preskrbo. Italijani so izkopali in utrdili tri zaporedne črte strelskih jarkov, med seboj so jih povezali s cikcakastimi jarki - hodniki. Na Bovškem so se naslanjale z desne na planino Polovnik in z leve na pobožji Rombona in Kanina. Materialne ostaline soške fronte je zaslediti tudi po grebenu Stol-Na vrhu-Starijski vrh-Hum-Baba do kostnice pri sv. Antonu nad Kobaridom. Gre za tretjo italijansko črto, ki je potekala od Skutnika (k. 1719) čez Učejo na Hum in Stol ter Starijski vrh nad Kobaridom (k. 1136), se spustila v dolino, na Volnik (k. 793) in v vas Ladra, prešla na drugo stran Soče proti vasi Livek, na Kuk (k. 1243) in na hrib Na gradu (k. 114) proti Ježi in Globočaku. Del tretje linije, ki je potekala od kostnice in nato na levem bregu Soče nad potjo, ki vodi proti slapu Kozjak (kaverna, zidan strelski jarek in vojaška pot), je Kobarški muzej kot svojo atraktivno ponudbo preuredil in očistil za turistične namene. Prav tako so ohranjeni tudi deli druge italijanske bojne črte, ki se je pred vasjo Žaga vzpela na greben Polovnika do Vršiča (k. 1897), zavila na Plečo (k. 1304) se spustila proti vasi Vrsno in Selišče, se ob Soči vzpela proti Kolovratu na Hlevnik (k. 876) na Bukovo Ježo in Špik (k. 732).

Ob frontni liniji pa tudi v zaledju so gradili kaverne, ki so jih največkrat izdoblili v živo skalo. Kaverna je zelo veliko na Čukli in pl. Goričici, pl. Na Robu, Svinjaku, Ravelniku, Polovniku, Humčiču, Javorščku, Vršiču, Golcarju - po nekaterih podatkih okoli 600 kavern, samo na Stolu kakih 20, prav toliko tudi na Mengorah. Zlasti v goratem in kraškem svetu pa so največkrat uporabili naravne jame, ki so jih priredili v primerna bivališča. Kaverne so bile primerne za skladiščenje potrebnega vojaškega materiala, nudile so zavetje, pomenile pa so tudi sorazmerno udobno namestitev več tisoč vojakom. V njih so

na pogradih namestili moštvo, poveljstvo, imeli radijske postaje, WC-je, napeljavno vodo, kuhinje in posebne prezračevalne sisteme (tudi proti plinskim napadom). Največkrat so zaradi varnosti prvotne vhode zazidali in naredili nove.

Na strateško pomembnih lokacijah so zgradili večje utrdbene postojanke. Avstrijci so na tolimskem uporabili in priredili novemu načinu vojskovanja starejšo trdnjavo Kluže pri Bovcu, kjer so že pred vojno tik nad njo zgradili novo večjo trdnjavo s štirimi topovi, imenovano "Fort Hermann". Le-to so povezali s podzemnimi rovi s tremi manjšimi utrdbami. Do zgornje trdnjave je vodila pot skozi predor, ki je bil opremljen kot topovsko gnezdo. Prav tako so na prelazu Predel utrdili starejšo trdnjavo, ki je bila tarča prvih italijanskih napadov. Tu so na nadmorski višini 1230 m usposobili kaverno in jo opremili s topovi, komunikacijami in z opazovalnicami. Tudi v Trentarski dolini so nastale številne utrdbе.

Med vojno je nastal tudi najvidnejši spomeniški fond Posočja v 1. svetovni vojni - vojaška pokopališča tako avstroogrške kot italijanske armade; med obema vojnoma pa še kostnici - italijanska v Kobaridu in nemška v Tolminu.

Na frontni črti so nastajali tudi številni napisi, spominske plošče in spomeniki.

Materialne ostaline lahko zasledimo tudi v avstrijskem zaledju - tako na Svinjaku, Keršovcu, v Trentarski dolini, v okolici Mengor, v bližini Idrije pri Bači, pa tudi v globokem zaledju v dolini Idrije in dolini Trebušnice vse do Čepovanske doline.

Vse navedeno uvrščamo med zgodovinske spomenike, in sicer v skupino spomenikov vojn, podskupino - spomeniki in dediščina soške fronte oziroma 1. svetovne vojne. Gre za pomembno podskupino, ki dokumentira za slovenstvo prelomne dni, ki dosežejo višek z Majniško deklaracijo, z upori slovenskega vojaštva in samim prevratom. Med spomeniki oziroma dediščino soške fronte ločimo številne nepremičnine (dediščino) in duhovne/tvarne ostaline (vojni dnevnik, tisk, fotografije, vojaška oprema...). Nepremičnine delimo na primarne objekte, (kot so deli utrjenega frontnega bojišča, grobišča, prizorišča vojnih in zgodovinskih dogodkov, terensko zaledje) in sekundarne spomenike (kostnice, spomeniki), nastale po vojni, ki pa vendar v smislu ostalin padlih oziroma zgodovinskega dogajanja sodijo v sklop spomenikov prve svetovne vojne.

Območje, kjer je potekala soška fronta, je svojo podobo povsem spremenilo. Med vojno je

bil teren povsem skalnat, brez vegetacije tako na Bovškem kot na Krasu. Danes je marsikje frontna črta težko oziroma povsem nedostopna zaradi poraščenosti terena. Spominska obeležja in napisi so v skalnatih predelih številni. Gre za dokaj raztresen spomeniški fond, ki je težje dostopen in izven ustaljenih planinskih poti.

Krn, Peski - spomenik iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1990 (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Že opravljene raziskave

Tematika soške fronte je v zadnjih nekaj letih postala zelo aktualna, kar se je odražalo na različnih področjih. Tako so bile tudi na področju zgodovinske dediščine soške fronte (premične in nepremične) določene naloge in raziskave že opravljene.

Zavod R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine je sicer v 80. letih začel s terenskimi ogledi objektov, vendar nesistematično. Pripravili so seznam objektov prve svetovne vojne, zlasti po literaturi in pričevanjih, preverbe na terenu pa niso bile v celoti opravljene, pa tudi seznam objektov je bil nepopoln. Na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica smo

začeli z načrtnim evidentiranjem nepremične dediščine soške fronte leta 1989. Evidentirali smo vsa še ohranjena vojaška pokopališča, pa tudi lokacije začasnih oziroma opuščenih vojaških pokopališč, avtentične spomenike, kapele in cerkvice, delno spominska obeležja in primere vojaške epigrafike v goratem svetu, večje utrdbe in območja ohranjenih bojišč (strelski jarki, kaverne). Pripravili smo strokovne osnove za razglasitev vojaških pokopališč iz 1. svetovne vojne. Tako so že razglašena za zgodovinski spomenik vojaška pokopališča v Trenti, Soči, Logu pod Mangartom, Bovcu, Ločah pri Tolminu in Modrejcah.¹

Poleg pokopališč pa so bili v letu 1990 razglašeni za zgodovinski spomenik tudi objekti, sicer starejšega nastanka, ki pa so odigrali pomembno vlogo v času bojev. Taka sta trdnjavski kompleks Kluže (trdnjavi Kluže in Hermann) in trdnjava na Predelu. Poleg teh pa tudi italijanska kostnica v Kobaridu, nemška kostnica v Tolminu, sicer nastali po 1. svetovni vojni, spominska cerkva sv. Duha na Javorci ter vojaški kapeli v Ladrach in nad Libušnjami.²

Na Zavodu pripravljamo tudi strokovne osnove za razglasitev območij soške fronte Krnskega pogorja, Rombona in Mengor. Prav o območju dediščine soške fronte bi v prihodnje kazalo razmisliti, razmisliti namreč o nujnosti posebnega obravnavanja tudi v smislu zgodovinske krajine. Pojem zgodovinske krajine je v strokovnih krogih krajinske arhitekture že poznan. Pri nas pa še nima pravne regulative. Z zgodovinsko krajino je namreč mišljen del dežele oziroma krajinske enote, ki je igrala važno vlogo v zgodovini dežele. Le-to pa je soška fronta vsekakor imela. Zgodovinske krajine so že uveljavljene v Ameriki (npr. Historical Park, Lexington, Massachusetts) in Evropi (npr. Historical Landscape Abauj - Zemplén na Madžarskem).

Na področju premične dediščine soške fronte se je tudi že marsikaj postorilo. Muzejska stroka se je v zadnjih letih namreč bolj načrtno posvetila obdobju soške fronte. Goriški muzej je zbiral vojaško opremo, orožje, fotografije, risbe in pisane ter tiskane dokumente. Svoje izsledke je najprej predstavil na uspešni (zelo obiskani) in obsežni začasni razstavi z naslovom Podoba soške fronte 1915-1917 v Vili de Bartolomei v Sol-

kanu leta 1987 (trajala je dve leti), nato pa na manj obsežni razstavi Soška fronta 1915-1917 v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani 1989. leta; slednjo so nato prenesli v Beneško galerijo v Špeter Slovenov v Slovenski Benečiji. Leta 1990 je Goriški muzej odprl stalno muzejsko zbirko na Sveti gori nad Solkanom. Ideja o stalni zbirki premične dediščine soške fronte pa se je udejanila tudi v Kobaridu, s poudarkom na 12. soški ofenzivi. Muzej v Kobaridu je z novim pristopom v prikazovanju omenjenega obdobja požel velik odmev in odobravanje. Vse muzejske zbirke z vojaškimi eksponati so opremili tudi s fotografskim gradivom, ki prikazuje obrambne sisteme, skratka nepremičnine iz obdobja prve svetovne vojne.

Obdobje soške fronte postaja vse bolj zanimivo in aktualno tudi za amaterske zbiralce, kar se odraža tudi na terenu (iskanje in odnašanje materialnih ostalin); prav tako je moč zaslediti tudi več knjižnih izdaj in člankov v raznih publikacijah (v tujini, pa tudi pri nas).

Gabrje - kapela iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1990 (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Na lokaciji je bilo tudi vojaško pokopališče, po vojni opuščeno.

Ovrednotenje obravnavanega spomeniškega fonda

Na Tolminskem, zlasti v visokogorskem svetu, so ohranjeni številni kvalitetni objekti soške fronte, ki sodijo med kulturne spomenike.

Spominska cerkva sv. Duha na Javorci pri Zatoľminu je vsekakor izjemen spomenik. Tako zaradi dokumentarnosti trenutka in izredno kvalitetne gradnje kot tudi zaradi ohranjenosti oziroma kvalitetne celovite obnove. Sicer memorijalni značaj podobne vrste spomenikov na svetov-

1 Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 2, 2. 2. 1983.

2 Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 5, 6. 6. 1990.

nih bojiščih ni redkost, vendar gre v primeru Javorce za spomenik, ki je nastajal med boji. Ideja spominske cerkvice je na izviren način uresničena v hrastovih ploščah, ki se kot listi knjige odpirajo ob notranjih stenah in na katerih so vžgana imena padlih. Zanimiv je tudi umetnostni značaj, saj gre za močne elemente z gledovanja po lesenih cerkvicah Galicije. Gre za pozno secesijo, vidno zlasti v oljnih slikah, izvedbi oltarja sv. Duha, okraskih, obliki črk ipd. Nenazadnje je znan tudi avtor - arhitekt, scenograf in kostumograf Remigius Geyling (1878-1974). Dela je vodil poročnik Geza Jablanszky, z deli pa so začeli 1. marca in končali 1. novembra 1916.

Najvidnejši spomeniški fond so vojaška pokopališča, kjer izstopata zlasti dve, in sicer v Logu pod Mangartom in Trenti. Obe sta lepo ohranjeni, prvo pa ima tudi kvalitetno plastiko (dvojica vojakov), katere avtor je prav tako poznan - Ladislav Kofranek iz Prage. Spomenik vrednotimo tudi zaradi navedbe vojaških enot na sektorju Rombona, zaradi večjezičnega napisa (tudi v slovenskem jeziku, kar je redkost) in nenazadnje zaradi ohranjenih gomil in večje koncentracije grobov slovenskih vojakov. Vojaška pokopališča so nedvomno pomembna zaradi dokumentiranja posameznih odsekov fronte in zaledne evakuacije oziroma lazaretov (Soča, Trenta). Po umetniškem značaju imajo dodatno vrednost pokopališča na Ločah (zanimiva poznosecesijska plastika dveh muz), v Soči (skala z vklesanim posvetilom in v travniškem pobočju oblikovan nemški viteški križ) in Modrejcah (zanimiv poznosecesijski pokopališki portal v funkciji spomenika). Zaradi stilnih elementov vojaških (zlasti častniških) nagrobnikov so visoko ovrednotena vojaška pokopališča na Ločah pri Zatočini, v Logu pod Mangartom in Modrejcah. Vsekakor so zanimive tudi arhitekturne zasnove nekaterih pokopališč, zlasti v Soči in Logu pod Mangartom (počasno dviganje grobnih parcel, stopničasto od vaškega pokopališča po robu doline navzgor).

Med spomenike uvrščamo tudi objekte spomeniške namembnosti že v času nastanka (npr. spomenik XV. korpusu na Postaji pri Mostu na Soči, spomenika na Mengorah in Peskih, že uničen spomenik na Čukli).

Nedvomno pa sodijo med spomenike soške fronte tudi edini ohranjeni visokogorski deli bojišča na Tolminskem, tako na Mrzlem vrhu, Slemenju, Rdečem robu, Batognici, Krnu, Vratih, Vršiču, Šmohorju, Velikem Lemežu in Rombonu

ter dolinski del bojišča tako imenovanega Tolminskega mostišča na Mengorah.

Nenazadnje gre za veliko vrednost številnih napisov na fronti, ki so sestavni del spomeniške dediščine in nam nudijo številne informacije. Gre za zapleteno področje vojaške epigrafike obeh vojskujočih se strani, ki se kaže v vojaškem besednjaku in kraticah, uveljavljenih v praktičnem vojaškem življenju.

Vsa ta dejstva omogočajo natančnejšo izpovednost in vrednotenje posameznih objektov. Odločilnega pomena pri vrednotenju tega obsežnega spomeniškega fonda je poleg zgodovinske vrednosti, umetnostnega značaja, ohranjenosti, avtentičnosti, izjemnosti in izvirnosti tudi literarna odmevnost posameznega objekta oziroma območja.

Za nacionalno zgodovino je skupina spomeniške dediščine soške fronte pomembna zaradi sodelovanja Slovencev v vojaških operacijah na našem ozemlju (26. strelski polk je sodeloval pri prodoru skozi italijanske položaje pri Bovcu 24. oktobra 1917; 2. gorski strelski polk je maja 1915 zasedel položaje na Rombonu, Šmohorju in Velikem Lemežu, njegov 9. pohodni bataljon pa se je bojeval tudi za Mengore pri Tolminu) in tudi v sestavu drugih bojišč, zaradi usodne navezanosti zalednega prebivalstva z vojnim časom (begunci, lakota, epidemije, ipd.), zaradi številnih grobov slovenskega vojaštva v Posočju in zaledju in zorenja razmer za prevrat in ustanovitev lastnih politično-vojaških ustanov. Poleg tega gre za dediščino enega največjih vojaških dogodkov vseh časov na slovenskih tleh.

Kozaršče, Mengore - spomenik iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1992 (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Gre tudi za v evropskem oziru pomembno spomeniško dediščino neposrednega frontnega značaja, morda bolj taktičnega kot strateškega pomena, z izjemo Tolminskega mostišča. Za zgodovino Evrope je soška fronta pomembna zaradi vpletenosti različnih narodov v boje na Soči in množice padlih, ki so pokopani na številnih vojaških pokopališčih in kostnicah na naših tleh. Raznorodna sestava avstroogrske vojske in specifičen odnos do statusa narodnosti sta omogočila raznolik kulturni vpliv pri nastajanju spomeniškega fonda v času bojev (npr. mošeja v Logu pod Mangartom in kapela na Rombonu, ki sta bili postavljeni za Bosance, pojav napisov v različnih jezikih - madžarskem, nemškem, srbohrvatskem, tudi slovenskem, latinskem in italijanskem). Nenazadnje se je tudi na Soči uporabilo novo vojaško orožje, čigar izdelavo je pospešil industrijski razvoj.

Vsa ta množica materialnih ostalin bi bila (seveda pravilno odbrana in prezentirana) lahko tudi imenitna turistična atrakcija. Žal pa je naš odnos do te dediščine nekorekten, kar se kaže tudi v vse bolj obsežnem ropanju materialnih ostalin na terenu, tako s strani domačih kot tujih zbiralcev.

Literatura

1. Vladimir Gradnik, Krvavo Posočje, Trst-Koper 1977.
2. La grande guerra sulle Alpi Giulie, Trieste 1968, str. 65-70, 149-158.
3. L. V. Bertarelli - E. Boegan, Duemila grotte, Milano 1912, ponatis Trieste, 1986.
4. Maja Žvanut, Nekaj misli o zgodovinskih spomenikih in njihovem varstvu, Varstvo spomenikov, XXIII, 1981, str. 67-70.
5. Jelka Pirkovič, Osrednji pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji, doktorska disertacija, str. 123-135.
6. Dokumentacija Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica.

Libušnje/Pleče, stanje vojaške kapele "Bes" leta 1991 (foto: Damjana Fortunat Černilogar).